

Се, розуміється, царство виключно усної традиції. Є старі записи заклять, але я не знаю старших від XVIII в.

Від початків масового переселення на полудне, кругло рахуючи п'ять століть, від IV віку по IX, се епоха розселення, котру я вище назвав чорноморсько-дунайською. Її культурна традиція і словесна спадщина уявляється в виді двох циклів — полудневого і північного. На полудні тісні зв'язки з чужим, культурнішим життям: запозичення і сполучення українських елементів з тими різнородними течіями, вчисленими вище. Розвій життя і творчості в двох напрямках. Один — воєнний, героїчний, дружинний, в степових організаціях, аналогічних з пізнішим пограничництвом, освітаним Словом о полку Ігоревім («свідомі кмети куряне»), з степовими бродниками і берладниками і пізнішими низовими козаками. Другий — міський, або зв'язаний з містом, з греко-римською цивілізацією, більш або менш асимільований з нею, повний різних культурних запозичень (не виключене навіть уживання письма — в дусі оповідання Храбра, про котре будемо говорити нижче).

На півночі — повільне наростання міського життя, а перевага інтересів сільського господарства, розвій обрядів і уяв, зв'язаних з сим господарством: образів космічних сил, від яких залежать його успіхи; зав'язки натуралістичної релігії в обряді і поезії. Заразом, в зв'язку з успіхами господарства і поступами диференціації в громаді — зріст індивідуальності як в житті, так і в творчості, так, як вище то було схарактеризоване для часів упадку родоплемінного життя взагалі.

В пізнішій, киево-галицькій добі, котру можна також порахувати кругло в п'ятсот літ, від IX до XIV віку, полуднева течія ломиться і розбивається під кочовим натиском. Почасти губиться в степових бурях, не лишаючи виразного сліду і спадку (в дотеперішніх дослідах принаймні). Почасти вливається і всякає в північне розселення, вносячи в тутешнє життя, головню міське, але, без сумніву, також і в сільське, елементи чорноморської цивілізації ширше і безпосередніше, ніж вони туди досі долітали. Се знайомість з християнством та іншими монотеїстичними релігіями, з пережитками поганства — антропоморфічністю богів і зв'язаними з нею культами, магічними формулами і обрядами, культовими святами і т. под., з безконечним репертуаром мандрівних словесних тем і власними героїчними мотивами, вихоханими кількавіковим життям в воєнних організаціях, походах і добичницьких наїздах.

Сей дуже складний і різнородний набуток вливався в різні сфери життя, «по приналежності», і служив розчином

для організації і творчості північної України. Як, з одного боку, організація міського життя, воєнних дружин, управління, права, культу переходить різні зміни під впливами (і в дечим аналогічними скандинавськими, що хронологічно стрічаються і комбінуються з ними), так, з другої сторони, ці впливи мусили відбиватися на словесній творчості, на поетичній продукції. І знов мусимо й тут уявити собі паралельний розвій кількох течій:

Поширення інтернаціонального мандрівного елемента в репертуарі оповідань, пісень, магічних обрядів.

Розвій зав'язків натуралістичної релігії, котрі в X в., недовго перед офіціальним заведенням візантійського християнства, пробовано (з мотивів, на жаль, ближче не вяснених) перетворити в публічний національний культ, аналогічний з тим, який бачимо у слов'ян балтійських.

Зав'язки християнства, що ростуть і скріпляються різними релігійними місіями, візантійськими і західними (найбільш документальні звістки про місію Адальберта, пізнішого архієпископа магдебурзького, за Ольги), і нарешті вінчаються заведенням візантійської ортодоксії як державної релігії в 980-х рр.

Розвій героїчної поезії, котрої різні фрагменти заціліли в різних редакціях старого київського літопису XI віку і в усній традиції (особливо в різдвяних величаннях).

Уживання письма мусило робити все більші поступи в сій добі, але ми досі не маємо старших писаних пам'яток, аж з половини XI в., і так само ніяких писаних творів старших від середини сього століття (1030-х років, скажім ближче). Притім круг сих найстарших творів доволі тісний. Тому розвій духового життя і словесної творчості в перших століттях сеї доби можемо уявляти собі тільки посередніми наведеннями.

Щодо сфери впливу нової християнської церкви і візантійської культури: хоча знайомість з християнством не тільки на Чорномор'ї, але і в північній Україні мусила початись давно і вже царгородська місія 860-х рр., певно, поклала тут початки організації християнської церкви, проте і після офіціального заведення християнства в цілій державі в 980-х рр. фактичний круг діяльності церкви довго не виходив поза більші міста, і то верхні верстви міської людності. Маса довго жили старими релігійними поняттями і дуже поволі приймали елементи нової віри і культу. Початки християнізації народного обряду не можна класти раніше як на останнє століття сеї доби. Таким чином, протягом майже всеї сеї доби в цілості продовжувалась творчість в напрямках, вказаних добою попередньою. В народнім

обряді і зв'язанім з ним поетичнім репертуарі ми таким чином маємо результат майже цілого тисячоліття народної творчості в умовах нового розселення і хазяйства: розвою хліборобського господарства і зв'язаних з ним уявлень про природу відносин патріархальної родини і подружжя. Вилучаючи християнсько-візантійські й інші пізніші впливи й інкрустації з тих пізніших форм сеї традиції, в яких вона була записана, дослідник доходить образу відносин, світогляду, культу і поезії, так як вони витворювалися і втворювалися під кінець тисячолітнього життя на новім ґрунті. Хоч не записані ніколи, пам'ятки народного обряду і поезії, донесені до нас народною обрядовою традицією і сільсько-господарським календарем, досить все-таки свіжі і дають живе поняття про тодішню творчість.

Раніше мусила підпасти впливам християнським і книжним візантійським творчість героїчна, бо дружини ближче стикались з сими течіями і на Чорномор'ї і в північноукраїнських осідках. Проте і вона дуже довго, як то найкраще показує Слово о полку Ігоревім — для кінця XII віку, розвивала свої традиції дуже свобідно, автономно, так би сказати, від впливів церковного офіціального християнства. На жаль, ми можемо тільки дуже неповно судити і оцінювати сеї, без сумніву, незвичайно багатий в змісті, експресивний в формах, могутній у впливах героїчний круг творчості. Те, що приймала з нього для своїх політичних завдань: звеличання і санкціонування офіціального політичного ладу — тодішня книжна творчість, вона здебільшого перепустила через таку неприяzną поезії пензуру, що в творах її заховались лише голі схеми, переважно позбавлені всякої поетичної форми і краси.

Віймково, не знати яким щасливим збігом обставин, заховалась, можливо, також тільки віймково положена на письмо велична поема про Ігорів похід 1185 р., котра дає нам можливість орієнтуватися в сій героїчній традиції, її формах, стилі, манері.

Те, що заціліло в усній традиції, ввійшовши в обрядову поезію — в загадані величальні пісні або в обстанову весільної дії, переважно позбавлено фабули, то значить власне того, що становить властивий нерв, зміст і ціну епічної творчості. Тільки деякі загальні ситуації, так би сказати, пози, жести, підходи до героїчних тем полишилися тут. Самий же репертуар епічних поем, що культивувався в дружинних кругах, спеціалістами-виконавцями, рецитаторами, аналогічними до пізніших кобзарів, і професіональними співцями та був понесений, очевидно, в широкі народні круги, — він зник у нас доволі загадковим чином. Заховався

в пізніших редакціях на півночі, в так званих билинах, у нас же лишив тільки маленькі сліди — то в згаданих величальних піснях, то в героїчній казці, в котру розложилася, стративши ритмічну будову, первісна поема, то в різних «загальних місцях», перейнятих пізнішим козацьким епосом. Як побачимо нижче, сей дружинний героїчний епос жив і культивувався у нас, по всякій імовірності, ще в XVI в.— отже набрав своїх останніх форм на нашім ґрунті в останніх століттях киево-галицької доби і в пізнішій переходовій.

Продукція книжна вповні підпала церковним впливам і, з дуже невеликими виїмками, носить виразні сліди церковної руки або церковного виховання і аскетичного духу, котрим перейнята була візантійська книжність останніх століть. Підставою послужила перекладна література, що зібралася в Болгарії, працею місцевих книжників, почавши з кінця IX в., і тоді ж потрохи приходила на Україну, а з офіціальним заведенням християнства запотрібувалася в великих масах. Західнослов'янські переклади, моравського і чеського походження (на них саме останніми часами звернено увагу), були також досить численні. Старших перекладів місцевих, так само і оригінальних творів старших від другої чверті XI в. досі не відшукано. Найбагатше представлені в традиції півтора століття, від половини XI до кінця XIII в. З другою чвертю XIII в. Східна Україна стає майже порожнім місцем, і таким самим Західна — з останньою чвертю XIII в., хоч об'єктивні дані не вказують на те, щоб книжна продукція мусила вигаснути так ґрунтовно. Дійсно несприятливі обставини настають для неї в Західній Україні з другої половини XIV в., і вся сума вказівок справді дає враження, що в тім часі книжна продуктивність мусила завмерти в Зах. Україні, як століття перед тим в Східній.

Настає двостолітня переломова доба — зникну старої української державності і тих джерел, котрими живилася українська офіціальна церква і книжність, а повільного наростання нових культурних засобів. Ряд явищ, добиваючи старе, кликав до життя нові сили.

Пригадаймо такі симптоматичні факти, як Ягайлові і Вітовтові привілеї, 1387—1413 рр., котрима православна аристократія виключалась від усякої сливе політичної кар'єри, від впливів і посад, зв'язаних з доходами. Аналогічне виключення православного міщанства через заведення німецького права по містах. Формальне заведення польського права в Галичині 1434 р. Фактичне скасування галицької митрополії, зв'язане з різними грубими насильствами над

місцевим крилосом, в серед. XV в. ліквідація волинського князівства з смертю Свидригайла і київського з смертю Семена Ольевича. Все болючі удари старій княжій верстві, боярству, ерархії.

З другого боку — турецький погром на Балканах, руїна болгарська і сербська, упадок Царгороду, і кільканадцять літ пізніше — здобуття турками Кафи: ліквідація останнього віконця до цивілізованого світу на чорноморським побережжі. Тяжкі удари українській культурі в самих її дже-релах.

Книжна продукція переживає дійсно період глибокого застою. На тлі місцевої інерції доволі яскраво виступили навіть відгомони маленького відродження книжності в Болгарії, другої пол. XIV в., самого по собі доволі убогого змістом (більше формального, перекладницького, ніж дійсно творчого), — тому що на Україні навіть такого маленького руху не було. Не переводилися книголюбці, які далі займалися примноженням книжного запасу: списуванням, компілюванням, перекладанням. Не бракувало і людей з деякою літературною технікою — як показують різні пам'ятки тодішньої письменності: тестаменти, грамоти, постанови церковні і т. ін. Але вигасла, очевидно, рухова енергія культурного і письменського руху¹. Враження глибокої депресії і резігнації роблять ті церковні і близькі до церкви круги, де по давньому зосереджувалася книжність і письменська праця. Принаймні — такі почуття дає дотеперішній наш матеріал.

Однак упадок чисто книжної творчості нагороджується іншим процесом, зазначеним вище: прискореного проникання християнської доктрини і церковних книжних засобів в глибину народних мас, християнізація народного життя і народного світогляду, творення нової народної релігії з елементів старого натуралістичного культу і християнського обряду та легенди. В початках елементи християнського обряду звертають на себе увагу, оцінюються і приймаються як особий, сильніший рід магії; але за сим приходять увага і інтерес до постатей і подій християнської легенди та в них заложеної моралі (догма, розуміється, при тім не грає ролі). Так на місце механічного «двоєвір'я», на котре нарікали старші церковні письменники, проходить більш тісний синкретизм — злиття споріднених елементів одного і другого. В сім процесі християнізується стара народна поезія і розвиваються нові галузі її, обробляючи християнські теми.

¹ Докладніше в Іст. України, VI, с. 337 і д.

Утрати, понесені православною церквою в її зовнішній силі, блиску і могутності, нагороджуються, таким чином, поширенням її в масах, утворенням нової, народної бази. Упадок книжності заступається новим зростом усної творчості.

Не тільки в сій сфері християнської легенди. Далі розвивалися також і мотиви героїчні. Поруч тем старої княжої, дружинної доби, що культивувалися далі в століттях XV і XVI, як я зазначив вище, довго потім як пережилися ці елементи в житті, по-новому розвиваються теми боротьби з степовою навалою, з татарвою і турками. Вони були підігріті, правдоподібно, балканськими співаками («сербамми», як їх називали), що з кінцем XIV в. стають дуже популярними в наших сторонах, і особливо розвиваються теми про «турчина», з котрим наше життя мало менше діла. З особливою любов'ю розвиваються теми поганської неволі, «невольницькі псалми», плачі, які приготавляють нову поетичну форму, так званої думи. Поруч того — теми і форми баладні та зав'язки нової народної лірики, що доходять свого найвищого розцвіту в пізніших століттях. Все се досі майже не розсліджуване як продукт сеї темної, переходової доби, взагалі дуже занедбаної наукою.

Супроти сього багатого, буйного, розкішного розвою усної творчості, що продовжується потім далі, міняючи форми, теми й інтереси протягом дальших століть, підупадаючи в одних місцях, відновлюючись на нових, куди відпливала енергія народного життя,— зовсім скромно виглядають літературні здобутки першого літературного відродження другої половини XVI і початків XVII в. З національного, соціального, культурного становища воно має велике значення і з сього боку оцінюється. Ми пам'ятаємо, що воно розбудило громадську енергію, приспану отсим періодом упадку, викликало нові пориви національної солідарності, викресало нові колективні форми громадської кооперації, нові методи освіти і культурного виховання, але з чисто літературного становища те, що дали ці перші проби відновлення книжної, ученої продукції, були дуже скромні: за деякими виїмками навіть, я б сказав, тощі, ялові, так що тільки в порівнянні з попереднім застоєм вони набирають значення і притягають до себе увагу, роблячи приемне враження відновленням рухової енергії, перед тим так сильно приспаної. Само по собі, навіть в сфері культурній і освітній, воно, се перше відродження, не дало безпосередніх багатих наслідків. Заплуталось в колізії чисто реставраційних змагань з потягами до нових взірців світового поступу, протягом одного покоління сеї відродженської

рух вивітрився й розпорошився, не давши нічого живого і сильного народному життю.

Після того, як так глибоко висохли джерела візантійсько-слов'янської книжності, котрими підживлялося наше письменство, і взагалі його засоби в тяжких негодах останніх століть розпорошились і затратились, систематично експортовані на північ протягом цілого ряду століть, а у нас на місці так часто умисно нищені злобними руками або занедбані через недбальство і недооцінювання,— по нові засоби літературного відродження належало звернутись на захід, до тодішнього гуманістичного руху як єдиного культурного джерела. На сей шлях і готові були вступити ті передові елементи серед нового українського міщанства, які переймали в свої руки справу національної культури з огляду на виродження ерархії й аристократії.

В північноукраїнських містах зв'язки з полудневою Німеччиною здавна були доста тісні і жваві, а після татарського лихоліття, коли наші галицько-волинські князі йдучи за загальною модою, теж закладали по своїх містах німецькі колонії, ці зв'язки мали всі шанси розвинути ще більше, коли б католицька політика нового польського режиму не постаралась потім виключити від сих зв'язків і зносин саме український елемент. Реформою братств на взір цехової організації наше міщанство зазначило свої тенденції використати на потребу національної організації й відродження культури й освіти все, що могла дати сучасна західна практика. Не може бути сумнівів, що, полишене собі, воно розвинуло б новий культурний рух на підставах сучасного італійського відродження, що в часах першого реформування братств, в другій пол. XV віку, стояло на верхах свого блиску і розвитку.

Але воно, се культурніше, поступове міщанство мусило витримувати боротьбу на два фронти — з ворожою політикою польсько-католицького режиму і з натиском своїх домашніх старовірів, які ворожо ставилися до всякого зближення з Заходом, до всяких запозичень звідти, які могли б скаламутити чистоту старої «благочестивої віри», київської традиції. В таких обставинах воно було за слабе, щоб вести свою самостійну лінію. Адже львівське міщанство, яке давало провід і на своїх плечах виносило весь сей рух, було невеликою громадкою, в своїм власнім місті властиво безправною і економічно досить слабою. Воно не змогло утримати проводу в своїх руках на довший час, і новий рух скоро був схиблений. Затратив свій реформаційний характер, набрав прикмет клерикально-ортодоксійних і пустився стежками західноєвропейської католицької реакції,— пішов

в науку до єзуїтів, замість зв'язатися з рухом реформаційним, Могилянська доба поморозила і поховала найкращі, поступовіші зв'язки відродження, справивши його в єзуїтсько-схоластичне корито — щодо форми, закріпивши узкоклерикальний характер освіти і книжності — щодо духу. Навіть його народний характер був затрачений: поворот до народної мови, зазначений в початках, загублено в заходах коло відродження чистої слов'янщини, коло культури латини і польщини.

Відродження XVI віку стало, таким чином, не стільки початком, скільки вістуном будучого дійсного відродження. Прилучення до західної освіти, науки і літератури, котре могло статись уже при кінці XVI в., було відсунене на два століття і було доконане не за посередництвом української школи, реставрованої тоді, а школи російської — з величезним і зайвим накладом «обрусенія».

Все ж відокремленим епізодом перше відродження наше не зісталось. Деяке наближення до нової культури заходу, з одної сторони, до народного життя, народної творчості, народної мови, зазначене ним, лишилось і далі. Тому два століття, які відділяють перше відродження від нового, правдивого відродження XIX в., різняться кардинально і глибоко від двох століть перед першим відродженням (XVI в.). З ширшої перспективи, поставивши, з одної сторони, киево-галицьку добу, з другої — відродження XIX в., цілий сей межичас (знов-таки можна його кругло порахувати на півтисячі літ) являється часом переходовим або рядом переходових моментів в житті і в розвії літературних циклів письменної і усної традиції. Але відродження XVI віку творить тут перелом, і те, що по нім, глибоко різниться від того, що перед ним.

По довгій депресії і упадку нарід знайшов себе, і живчик життя соціального, і з ним життя духовного, словесного, б'ється від сього часу — змінно, але сильно. Він доходить до засушених аскетів в їх келіях і до схоластів на їх катедрах. Книжна творчість XVII—XVIII вв., при всім бажанні одбігти вульгарних інтересів життя, не може зістатись такою відірваною від народних інтересів, як колись.

Народний елемент втискається до книжних творів, і навпаки — шкільна наука і книжна продукція, за посередництвом нижчої школи і півінтелігентних книжно-вишколених верств, витворених століттям відродженої школи, розтікається певними рефлексами в масах. Новий стиль поетичного оповідання, так звана дума, носить виразні сліди такого співділення народного і шкільного елемента. Нова народна лірика, котрої XVIII в. треба вважати мабуть зе-

нітом, так само являється результатом обопільних впливів книжної і народної творчості. Шкільна вірша і шкільна драма носять виразні сліди впливів народних мотивів. Найвищий твір, котрим кінчається література XVIII віку, «Енеїда» Котляревського, настільки перейнята народним елементом і зближена до сучасного життя, що нею звичайно розпочинають нове відродження, XIX віку.

Я думаю, що правильніше завершувати сим твором шкільну літературу переходової доби, з котрою «Енеїда» зв'язана всім, а починати нову добу нашої літератури «Наталкою» того ж Котляревського як втіленням ідей нового відродження — ідей романтичної народності, котрими навіяне се відродження. Але факт, що в «Енеїді», творі, безсумнівно, даним літературною еволюцією XVIII в., так уже багато нового, що виступає потім в новім відродженні, — показує найкраще, наскільки ся література XVII—XVIII вв. мала багато в собі живих елементів, котрі потім перейшли і в новішу стадію нашого літературного розвою.

Тому переходові часи від старої до нової літератури — п'ять віків від половини XIV до другого десятиліття XIX в. треба трактувати як два осібні періоди: період занепаду старої книжності (або часи польсько-литовські) і період народин нової літератури (або часи козацькі). В усній, як і в книжній творчості, кожний з них має свою фізіономію — так само як в житті соціальній і культурній взагалі.

Велика ж революція, мабуть, заокруглить собою перший період нової літератури, котрий розпочався романтичним народництвом XIX віку.

СТАРШІ ВЕРСТВИ УКРАЇНСЬКОЇ УСНОЇ ТРАДИЦІЇ

Пам'яті Олександра Потебні

Відгомони творчості родоплемінних часів. Питання форми. Маючи на увазі все сказане вище про початкові стадії розвою словесного мистецтва, постараймося здати собі справу, де і в чім маємо ми відгомони української творчості тих часів, які попередили розселення і заховували в собі більш-менш ясну пам'ять старої родоплемінної доби з її довгими наверстуваннями життя і творчості.

Момент розселення — се остання хронологічна межа, *terminus non post quem*: на нім почало ґрунтовно ломитися старе життя, а з ним і словесне мистецтво. Тому, коли бе-